

César CARRERAS MONTFORT – Jaime MOLINA VIDAL – Oriol OLESTI VILA – Víctor REVILLA CALVO (eds.), *Economía de la Hispania romana. Paisajes de producción y dinámicas comerciales* (Economía y empresa 16), Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona 2024, 848 pp.

Aquest conjunt d'estudis de caràcter interdisciplinari sobre la vida econòmica i comercial de la Hispània romana s'enceta amb una expressiva citació extreta de la famosa *Naturalis historia* de Plini el Vell, en què descriu els territoris hispànics «envoltats pel mar i que, malgrat l'escabrositat del terreny, allí on es conrea la terra aquesta es mostra molt generosa en la producció de gra, vi, oli, cavalls i mines de metalls de tota classe». Aquesta visió de la península Ibèrica, esguardada com un espai geogràfic peculiar i agraciat amb nombroses riqueses per ser explotades, ocupà un lloc molt destacat en l'imaginari imperial romà i motivà una narrativa singular: la *laus Hispaniae*.

Els estudis editats en aquest voluminós llibre descriuen la geografia de la península Ibèrica talment com un «microcontinent», atesa la gran varietat d'entorns ecològics que acull i la seva notable diversitat de recursos naturals. L'Imperi romà en començà una explotació intensiva, de tal manera que aquests territoris es convertiren en un primer espai d'experimentació de les noves dinàmiques econòmiques generades per l'expansió romana. Els articles que conformen aquest llibre tenen en compte les dades aportades pels escriptors grecs i romans, i també valoren les evidències arqueològiques de la cultura material que ens ha arribat fins avui, per tal de mostrar com alguns dels productes peninsulars —per exemple, l'oli, el vi i els derivats de la pesca— arribaren a formar part de les principals rutes comercials d'Occident durant els primers segles de l'alt Imperi. Aquest fet comportà, de retop, la urbanització de nombrosos indrets de la Hispània romana.

Els catorze capítols que vertebren l'obra ressenyada s'articulen a l'entorn d'un seguit de temes clau. En primer lloc, s'aborden els aspectes estructurals: el marc geogràfic i les dinàmiques demogràfiques. La primera aportació, a càrrec d'Oriol Olesti, porta per títol «Paisajes de la economía en la Hispania romana» (pp. 29-88). L'autor presenta alguns factors associats a la implantació i a l'evolució de les principals activitats econòmiques en territoris i paisatges molt contrastats, que s'estenen des de les àrees d'alta muntanya cantàbrica i pirenaica fins a les maresmes de la vessant atlàntica. Cèsar Carreras Montfort és l'autor del capítol 2, «La población: el factor humano» (pp. 89-132), en el qual examina les principals qüestions que planteja la dinàmica demogràfica i exposa algunes de les característiques de la població en aquells anys.

Tot seguit, un segon bloc temàtic se centra en l'anàlisi de la producció i distribució dels recursos alimentaris: vi, oli, cereals, hortalisses i derivats de la pesca. En el capítol 3, Víctor Revilla, amb l'article «La viticultura y la producción de vino: una realidad diversificada» (pp. 133-190), estudia el desenvolupament d'una economia del vi en diverses regions de la península Ibèrica a finals de l'època repu-

blicana i en els primers segles de l'Imperi. En el capítol 4, Enrique García Vargas, amb l'aportació «La producción y distribución del aceite: un sector fundamental de la economía hispana» (pp. 191-248), descriu com, a redós de la vall del Guadalquivir, s'organitzà una important activitat econòmica entorn del conreu de l'olivera i de la distribució de l'oli bètic. El capítol 5, a càrrec de María-Juana López Medina, professora de la Universitat d'Almeria, amb l'article «La agricultura "invisible": cerealicultura, agricultura de consumo interno, fibras vegetales» (pp. 249-290), presenta l'estudi d'unes activitats molt diferenciades, com ara el conreu de cereals i hortalisses i, també, d'aquelles plantes que proporcionaven als esparters i teixidors les fibres necessàries per als seus processos artesanals.

Els capítols 6, 7, 8 i 9 analitzen l'abast de les diverses formes d'explotació dels principals recursos naturals, com la ramaderia, la pesca i l'explotació minera. Així, en el capítol 6, titulat «Producción y consumo de recursos ganaderos» (pp. 291-338), Lúdia Colominas i Oriol Olesti exposen el desenvolupament d'estratègies d'explotació complementàries, com la ramaderia i l'aprofitament dels recursos forestals. Esmenten l'exportació pionera de les *penae* (els pernils), així com el comerç de pells del bestiar escorxat i de la llana. A més, s'ocupen del fenomen de la transhumància, una pràctica pastorívola i apícola vinculada a la tradició dels ramaders hispans, que comptava amb l'ajut dels gossos d'atura i de les dones. En paraules dels autors: «otro animal imprescindible en las actividades ganaderas era el perro. Los agrónomos distinguen entre animales de vigilancia, normalmente de color negro y de gran tamaño y fiereza, y los propios de los pastores, de color blanco, diligentes y de menores dimensiones, pero aptos para recorrer grandes distancias [...]. Entre los pastores que se desplazan, es necesario contar con la presencia de las mujeres, las cuales facilitan la vida, incluso la descendencia, de este grupo esencial. Ellas cocinan, atienden las necesidades domésticas y participan en la elaboración de productos como el queso» (pp. 326-328).

El capítol 7, escrit per Lázaro G. Lagóstena i titulat «El mar como fuente de recursos en las costas de Hispania» (pp. 339-367), tracta de les diverses formes d'aprofitament dels excedents marins. L'autor posa de manifest la importància de les diverses tècniques de pesca i del control dels recursos naturals, com ara les salines. També destaca l'exportació dels derivats de la pesca «en forma de salazones y salsas, que constituyó una fuente de riqueza fundamental para las ciudades del litoral bético y lusitano» i la pràctica de la piscicultura, amb els *vivaria* i la «construcción de *ostrearia*, viveros específicamente pensados para la cría de ostras, de los cuales nos quedan testimonios en las fuentes literarias y en las iconográficas» (p. 356).

En el capítol 8, «*Metalla* y minería de Hispania» (pp. 369-453), Almudena Orejas, membre del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, analitza un dels sectors clau de l'economia de la Hispània romana: l'explotació de les mines. L'autora mostra com l'activitat minera contribuï a configurar un paisatge característic, que s'estenia més enllà de les àrees d'explotació. En el capítol 9, Mar Zarzalejos i Javier Salido aborden el tema de «La producción artesanal: entre autarquía

y manufactura» (pp. 455-531), amb una presentació sobre diferents activitats artesanals: l'adobament de les pells, l'elaboració de perfums, l'artesanía del vidre, l'orfebreria, els teixits i la cistelleria, els tallers d'encunyació de moneda i, sobretot, la producció de ceràmica fina de taula —amb la *terra sigillata* hispànica— i la producció de teules (*imbrices, tegulae*) i maons (*lateres*).

En el capítol 10, «Redes de transporte terrestre e infraestructuras portuarias: provincias en movimiento» (pp. 533-567), Pau de Soto i Daniel Mateo Corredor investiguen els condicionants relacionats amb la circulació de persones i de mercaderies a dins i fora dels territoris peninsulars. En el capítol 11, Fernando López Sánchez, professor de la Universitat Complutense, amb l'aportació titulada «La circulación de moneda: más allá del metal» (pp. 569-615), ofereix una síntesi de l'evolució de les encunyacions monetàries hispàniques des de l'època republicana fins al final de l'antiguitat. L'autor esmenta algunes monedes molt curioses com, per exemple, un *nummus* del 352 dC, encunyat a Amiens, que segurament entrà a Hispània després de la derrota de Magnenci per Constanci l'any 353 dC. Es tracta d'una moneda de circulació molt rara en els territoris hispànics, motiu pel qual s'interpreta que, dins l'àmbit peninsular, la possibilitat més lògica era trobar-la a la Catalunya interior. Aquesta peça forma part del Monetari del Museu Comarcal de Manresa (p. 606).

En el capítol 12, amb l'article titulat «La dinámica comercial hispana en el sistema económico imperial: el comercio» (pp. 617-656), Jaume Molina examina el comerç com un dels sectors bàsics de l'economia de la Hispània. Parteix dels intercanvis de l'època preromana fins a arribar al comerç adquisitiu, i ofereix també una presentació de l'estructura comercial, les rutes de navegació i els àmbits portuaris.

El capítol 13, redactat per Carlos Sánchez-Moreno Ellart sota el títol «El Derecho y la organización de la actividad económica» (pp. 657-698), aborda l'estudi de la documentació jurídica, atès que l'activitat econòmica implicava l'existència d'un conjunt d'institucions i pràctiques jurídiques que en regulaven tots els aspectes, des de la gestió de la producció fins a la circulació i el consum de les mercaderies.

El capítol 14 recull les reflexions finals dels curadors del volum, sota el títol «La economía de las provincias hispanas en el contexto imperial» (pp. 699-725). A manera de síntesi, es connecten i s'articulen els diversos temes tractats al llarg del llibre, els quals, esguardats de forma conjunta, ens permeten reconstruir els grans trets de l'economia hispana des de l'època republicana fins a l'antiguitat tardana.

Per als lectors de la *Revista Catalana de Teologia*, volem posar en relleu l'esment d'alguns escriptors del món clàssic com, per exemple, Apià (*De rebus Hispaniensibus*), Cató (*De agricultura*), Ciceró (*De lege agraria*), Columel·la (*De re rustica*), Plini el Vell (*Naturalis historia*), Estrabó, Sèneca, Tàcit, Varró (*De re rustica*), així com les nombroses referències a alguns autors vinculats al cristianisme primitiu, com Ausoni, Cassiodor i Endelesquius (o sant Sever), amic, aquest darrer, de sant Paulí de Nola (vegeu p. 331). A més, en el llibre se citen alguns mercats temporals o fires primitives d'inspiració cristiana, com la de Lucània, on no mancaven alguns productes pro-

vinents d'Hispània i bestiar («la existencia en época de Alarico de una feria celebrada en la festividad de San Cipriano», vegeu p. 332).

L'obra conté una àmplia bibliografia (pp. 727-802), un índex de fonts (pp. 803-813), un índex toponímic —amb referències a les nostres antigues poblacions de Barcino, Baetulo, Iluro, Dertosa, Ilerda, Gerunda i Tarraco (pp. 815-839)— i, finalment, un índex onomàstic (pp. 841-845). Volem felicitar, ben de cor, els curadors d'aquesta excel·lent contribució a l'estudi del vessant comercial de la Hispània romana, una obra que analitza a fons el sistema d'interaccions que articulava la diversitat ecològica i cultural d'aquest territori i que, al seu moment, aportà a l'Imperi importants recursos miners, forestals, piscícoles i agropecuaris.

Valentí Serra de Manresa

Salvador GARCÍA FORTES, Tarrés. *La industria cerámica de una arquitectura singular* (Biblioteca Universitària 1), Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona 2024, 350 pp.

Ens plau de ressenyar per als lectors de la *Revista Catalana de Teologia* aquesta suggeridora i documentada aproximació històrica als Tarrés, una família barcelonina d'experts terrissers al servei de l'arquitectura religiosa i civil. La seva producció experimentà un gran impuls a partir de l'any 1858, quan Antoni Tarrés Bosch fundà un gran taller de mosaics, ornamentació i escultures al número 45 del carrer Tallers de Barcelona. Alguns anys després, en 1884, el seu fill Antoni Tarrés Martínez el reconvertí —associat amb Lluís Macià Planell— en una nova entitat anomenada «Centro de Productos Cerámicos, Tarrés, Macià y Compañía». Aquesta empresa no trigà a esdevenir una prestigiosa indústria que obtingué la medalla d'or en l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 i les medalles de plata i bronze en l'Exposició Universal de París de 1889.

L'autor, expert en l'estudi dels materials ceràmics aplicats a l'arquitectura —especialment a propòsit de la utilització de la terracota com a element ornamental en la nova arquitectura de la Barcelona decimonònica—, examina al llarg d'aquesta monografia la contribució de l'empresa familiar dels Tarrés a la demanda de nous materials decoratius, sorgida arran de les exigències urbanístiques de la Barcelona d'aquell temps. Aquesta demanda es concretà en la fabricació de ceràmica vidriada i de revestiment, necessària per a la flamant ciutat modernista que aleshores començava a configurar-se. La Casa Tarrés ofería una vasta producció de «Loceta de todas clases y colores. Mármol artificial. Azulejos blancos y de color, de Valencia, ingleses, franceses y alemanes. Productos de ladrillería y alfarería común y vidriada. Varias clases de teja llana, común, vidriada y de esmalte. Escama para cúpulas. Estatuaria, macetas, surtidores y toda clase de adorno para fachadas [...] y cuanto se pueda desear para construcción y adorno» (p. 30). Cal tenir en compte que, el novembre de l'any 1846, l'Ajuntament de Barcelona havia